

ΕΠΙΒΙΩΣΕΙΣ ΜΗΤΡΙΑΡΧΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΣΤΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΑ ΚΑΙ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΑ ΕΘΙΜΑ ΤΗΣ ΚΑΡΠΑΘΟΥ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΝΗΣΙΩΝ

ΥΠΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ-ΝΟΥΑΡΟΥ

Εισαγωγικά

1. Το έθιμο της προικίσεως του «κανακάρου» και της «κανακαράς», δηλαδή συγχύως του πρώτου γιού και της πρώτης κόρης μίας οικογένειας, το οποίο ίσχυε τον περασμένο αιώνα και μέχρι των μέσων του 20ού αιώνα στην Κάρπαθο, στην Κάσο και σ' άλλα νησιά του Αιγαίου, είχε περιγραφεί από τον Εμμανουήλ Μανωλακάκη στο βιβλίο του «Καρπαθικά» (1896), και από τον άγγλο καθηγητή Richard Dawkins (το 1903), αλλά έγινε ευρύτερα γνωστό από τον πατέρα μου Μιχαήλ Μιχαηλίδη-Νουάρο (1877-1954) στο βιβλίο του «Νομικά έθιμα της νήσου Καρπάθου της Δωδεκανήσου» (Αθήνα 1926). Στο βιβλίο αυτό ο συγγραφέας δημοσίευσε, αφ' ενός, ολόκληρο το κείμενο του γραπτού εθίμου της Καρπάθου της 8 Φεβρουαρίου 1864, που έχει υπογραφεί από όλους τους δημάρχους (ή εκπροσώπους των δήμων) της Καρπάθου και από έξι προκρίτους του νησιού αυτού, και, αφ' ετέρου, επιχείρησε μια συστηματική ερμηνεία των διατάξεων του γραπτού αυτού εθίμου, η οποία συμπληρώνεται με την προσπάθεια της ιστορικής διερευνήσεως των πιθανών πηγών του εθίμου αυτού από τα χρόνια της προϊστορίας έως σήμερα.

Ο ίδιος συγγραφέας ξαναγύρισε στο ίδιο θέμα με μικρότερες εργασίες του, τονίζοντας ιδιαίτέρως τη λαογραφική του πλευρά, επίσης δε και πολλοί άλλοι ερευνητές, έλληνες και ξένοι, δημοσίευσαν πολλές σχετικές μελέτες, είτε σε αυτοτελή βιβλία ή σε άρθρα περιοδικών. Από τη σχετική βιβλιογραφία θα παραθέσω εδώ μόνο εργασίες της τελευταίας εικοσαετίας που υποβλήθηκαν και εγκρίθηκαν ως διατριβές επί διδακτορία σε ξένα πανεπιστήμια, καθώς και άλλες

μελέτες της ίδιας χρονικής περιόδου, που ερευνούν τα οικογενειακά και κληρονομικά έθιμα που ίσχυαν παλαιότερα στα νησιά της Δωδεκανήσου.

Ειδικότερα σημειώνω ότι διάφορες πλευρές των εθίμων αυτών έχουν αναπτυχθεί στη μεν γαλλική γλώσσα από τη Σοφία Καπετανάκη στη διδακτορική διατριβή της του Πανεπιστημίου Παρισίων (του 1979), στη δε αγγλική γλώσσα στις διδακτορικές διατριβές της Μαρίας Πετρονόττη (του 1980) και εν μέρει του Αλεξάνδρου Φιλιππίδη (του 1973), που έχουν εγκριθεί από Πανεπιστήμια των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Επίσης πολλά θέματα της οικογενειακής ζωής και των σχετικών ηθικών αντιλήψεων έχουν τονισθεί από το γάλλο ερευνητή και ήδη πανεπιστημιακό καθηγητή Bernard Vernier στη διδακτορική του διατριβή του Πανεπιστημίου Παρισίων-Σορβόνης του έτους 1977, καθώς και σε πολλές μεταγενέστερες εργασίες του, αλλά επίσης και από άλλους επιστήμονες του κλάδου της κοινωνικής ανθρωπολογίας, από τους οποίους αναφέρω τους έλληνες Ευθύμιο Παπαταξιάρχη και Σιδύλλα Δημητρίου-Κοτσώνη και τις αμερικανίδες Ernestine Friedl και Jill Dubisch.

Νομίζω χρήσιμο να προσθέσω ότι για τα οικογενειακά και κληρονομικά αυτά έθιμα των πρωτοτοκίων της Κάρπαθου και της Κάρσου έχω και εγώ δημοσιεύσει μια εργασία στο περιοδικό «Καρπαθικά Μελέτα» τόμ. Γ' (1984) σ. 7-27, και ότι επίσης δέκα χρόνια νωρίτερα δημοσίευσα στο περιοδικό «Δωδεκανησιακά Χρονικά», τόμ. Β', 1974 σελ. 3-15, ένα σύντομο σημείωμα για το δικαίωμα της έγγαμης γυναίκας στην ελεύθερη διαχείριση της περιουσίας της, δικαίωμα που συνάγεται από επιγραφές της Καλύμνου του Α' μ.Χρ. αιώνα.

Η παρούσα μελέτη αποδίδει βασικά την ανακοίνωσή μου στο 'Ογδοο (Η') Πολιτιστικό Συμπόσιο της Δωδεκανήσου, που συνήλθε στην Κάρπαθο τον Αύγουστο του 1993, έχει όμως συμπληρωθεί με μικρές προσθήκες στο κείμενό της και με μερικές υποσημειώσεις, και διαιρείται σε δύο μέρη.

Στο πρώτο μέρος της θα εκθέσω μερικές επιδιώξεις μητριαρχικών εθίμων, τα οποία επικρατούν στα Δωδεκάνησα και σε άλλες περιοχές της Ελλάδος και αφορούν την οικογενειακή ζωή και τη ρύθμιση της κληρονομιάς των αποβιούντων. Στο δε δεύτερο και συντομότερο μέρος της θα αναφερθώ, μεταξύ άλλων, σε μερικές απόψεις που συζητούνται στη σύγχρονη επιστήμη σχετικά με το πρόβλημα των λόγων της επιδιώσεως των μητριαρχικών θεσμών μέχρι σήμερα.

Μέρος Α'

Η μητριαρχική και η πατριαρχική οικογένεια

2. Έως τα μέσα του περασμένου αιώνα οι φιλόσοφοι, οι ιστορικοί, οι λοιποί συγγραφείς και ο απλός λαός πίστευαν ότι η αρχική και μόνη μορφή της οικογένειας είναι η πατριαρχική οικογένεια, δηλαδή η οικογένεια στην οποία ο άνδρας κατείχε την πρωτεύουσα θέση, η δε γυναίκα και τα παιδιά έπαιρναν το όνομά του και είχαν υποδεέστερη θέση. Η αντίληψη αυτή επικρατεί στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, καθώς και σε πολλά κείμενα αρχαίων συγγραφέων. Χαρακτηριστικά υπενθυμίζουμε τις πρώτες φράσεις του κατά Ματθαίον Ευαγγελίου, στις οποίες αναφέρεται κατά κανόνα το όνομα του πατέρα (π.χ. ότι ο Αβραάμ εγέννησε τον Ισαάκ, ο Ισαάκ τον Ιακώβ, ο Ιακώβ τον Ιούδα), και μόνο κατ' εξαίρεση αναφέρεται πού και πού το όνομα της μητέρας (π.χ. της Θάμαρ, της Ραχάβ και της Ρουθ).

Την αντίληψη αυτή ότι η πατριαρχική οικογένεια είναι η πρώτη μορφή της οικογένειας ανέτρεψε το 1861 ο ελβετός νομικός Bachofen στο βιβλίο του "Das Mutterrecht" (Το Μητρικό Δίκαιο), στο οποίο απέδειξε, βάσει πολλών κειμένων από τους αρχαίους συγγραφείς και από άλλες πηγές, ότι πριν από την πατριαρχική οικογένεια υπήρχε η μητριαρχική, στην οποία τα παιδιά έπαιρναν το όνομα της μητέρας τους και θεωρούσαν ως συγγενείς, μόνο τους συγγενείς της μητρικής πλευράς και όχι τους συγγενείς του πατέρα, ο οποίος πολλές φορές ήταν άγνωστος ή αδιαφορούσε για τα παιδιά του.

Όπως ήταν φυσικό, το βιβλίο αυτό του Bachofen προξένησε μεγάλη εντύπωση στο κοινό. Μάλιστα ένας επιφανής γερμανός νομικός (ο Joseph Kohler) μίλησε το 1888 με θαυμασμό για το βιβλίο αυτό, το οποίο, όπως είπε, περιέχει «τη μεγαλύτερη ανακάλυψη της ιστορίας του δικαίου, που έγινε τον περασμένο αιώνα». Τις βασικές θέσεις του Bachofen συνεπλήρωσε δέκα χρόνια αργότερα (δηλαδή

1. Πριν από τον Bachofen ο γάλλος ιησουΐτης J. Lafitau είχε αναφέρει και περιγράψει την ύπαρξη της μητριαρχικής οικογένειας στους Ινδιάνους-Ιροκέζους του Καναδά. Το βιβλίο όμως αυτό του Lafitau δεν είχε ευρύτερη απήχηση. Για το βιβλίο του Bachofen και τις θεωρίες του Morgan, Engels κ.ά. βλ. τη μελέτη μου: Γεωργ. Μιχαηλίδη-Νουάρου, Η μητριαρχία και μερικές επιβιώσεις της κατά τους ιστορικούς χρόνους, 1984, σ. 9 επ.

το 1871) ο αμερικανός συγγραφέας Louis Morgan, ο οποίος, ακολουθώντας τις επικρατούσες στην εποχή του τάσεις της επιστήμης, διατύπωσε τη θεωρία της εξελίξεως της μορφής της οικογένειας σε έξη στάδια, από τα οποία το πρώτο είναι η ελευθερομειξία (δηλαδή η απόλυτη ελευθερία των γενετησίων σχέσεων) και το τελευταίο στάδιο είναι η μονογαμική πατριαρχική οικογένεια (που επικρατεί στις μέρες μας).

Τη θεωρία αυτή του αμερικανού Μόργκαν, που στην εποχή της θεωρήθηκε ως η τελευταία λέξη της επιστήμης, την υιοθέτησε στις γενικές της γραμμές ο Φρειδερίκος Engels, ο στενός φίλος και συνεργάτης του Καρόλου Μάρξ, του ιδρυτή του λεγόμενου «επιστημονικού σοσιαλισμού», δηλαδή της θεωρίας που επικρατούσε μέχρι τα τελευταία χρόνια στη Σοβιετική Ένωση και εξακολουθεί πάντα να έχει οπαδούς στα κομμουνιστικά κόμματα διαφόρων χωρών.

Πάντως σήμερα οι θεωρίες αυτές του Μόργκαν και του Engels, που έχουν διατυπωθεί πριν από 100 και περισσότερα χρόνια, έχουν ήδη εγκαταλειφθεί και αντικατασταθεί από νέες επιστημονικές θεωρίες, που δεν είναι δυνατό να αναπτυχθούν στα στενά πλαίσια της παρούσας μελέτης.

Συμπληρωματικά θα ήταν ενδιαφέρον να προσθέσω ότι, σύμφωνα με τις έρευνες του διάσημου βρεταννού εθνολόγου, πόλωνικής καταγωγής, Malinowski², οι κάτοικοι ορισμένων νησιών του Ειρηνικού Ωκεανού, που ζουν σε πρωτόγονη κατάσταση, αγνοούν το ρόλο του άνδρα στη γέννηση των παιδιών και πιστεύουν ότι η εγκυμοσύνη των γυναικών οφείλεται σ' ένα υπερφυσικό πνεύμα ή στην ψυχή ενός νεκρού (η οποία λέγεται baloma), το οποίο πνεύμα εισέρχεται στο σώμα των γυναικών όταν κολυμπούν σ' ένα γειτονικό ποτάμι. Για να προληφθεί, λοιπόν, μια ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη³ οι νέες γυναίκες των εν λόγω νησιών αποφεύγουν το

2. Ένα απόσπασμα από τη σχετική μελέτη του Malinowski παραθέτει ο Westermarck, *Histoire du mariage*, traduit de l' anglais, 2e édition, 1935, τόμ. Β' σ. 21 επ., 23-25 επ. Στο απόσπασμα αυτό ο Malinowski εκθέτει ότι ήταν αδύνατο στους πρωτόγονους κατοίκους των νησιών Trobiand της Μελανησίας και της νήσου Kiriwina να αντιληφθούν ότι η εγκυμοσύνη της γυναίκας οφείλεται σε μια πράξη που η γυναίκα εκτελούσε σχεδόν τόσο συχνά, όσο η πράξη της λήψεως φαγητού ή ποτού (le même acte qu' une femme exécute a peu près aussi souvent que celui de manger ou de boire). Σχετικά βλ. και την αναφερθείσα ανωτ. σημ. 1 μελέτη μου, *Η μητριαρχία και μερικές επιβιώσεις της...* κλπ. σ. 33 και σημ. 58.

3. Από τις σχετικές έρευνες των νεότερων συγγραφέων συνάγεται ότι ο λόγος της εγκυμοσύνης της γυναίκας και συνεπώς ο ρόλος του άνδρα στη γέννηση του τέκνου ήταν πιθανώς αρχικά άγνωστος στους πρωτόγονους λαούς. Πάντως για το

κολύμπι στο ποτάμι αυτό, εξακολουθούν όμως τις σχέσεις τους με τους άνδρες και έτσι τελικά δεν κατορθώνουν να αποφύγουν την εγκυμοσύνη!

3. Μετά την σύντομη αυτή αναδρομή στο χώρο της κοινωνιολογίας και της εθνολογίας θα προσθέσω λίγες λέξεις για την κάθοδο των Δωριέων στην ηπειρωτική και τη νησιωτική Ελλάδα, που πραγματοποιήθηκε γύρω στο έτος 1100 π.Χ. Σύμφωνα με τα πορίσματα των νεότερων ιστορικών ερευνών οι Δωριείς, που ήλθαν στην Ελλάδα από το Βορρά, κατέλαβαν την Πελοπόννησο, τη Μεγαρίδα και την Κρήτη, και απλώθηκαν διαδοχικά στη Ρόδο, στα λοιπά νησιά του Αιγαίου και στις απέναντι ακτές της Μικράς Ασίας⁴. Αφού παραπέμψω για μια πληρέστερη ανάπτυξη του θέματος στα μεγάλα συγγράμματα ιστορίας της αρχαίας Ελλάδας του *Wilcken* και του *Bengtson*, περιορίζομαι να σημειώσω ότι στην ίδια χρονική περίοδο, δηλαδή γύρω στο τέλος της 2ης χιλιετίας π.Χ., σημειώθηκε μια σύγκρουση μεταξύ των λαών που είχαν δεχθεί τους θεσμούς της προελληνικής μητριαρχίας και των λαών που είχαν υιοθετήσει το σύστημα της πατριαρχικής συγγένειας και οικογένειας.

Η σύγκρουση αυτή άφησε τα ίχνη της σε διάφορους μύθους από τους οποίους γνωστότερος είναι ο μύθος της επιδρομής στην Αττική των Αμαζόνων, δηλαδή ενός πολεμικού λαού γυναικών, οι οποίοι κατά τον αρχαίο ιστορικό Στράβωνα ζούσαν στον Καύκασο και είχαν κόψει (αφαιρέσει) το δεξιό τους μαστό, για να χρησιμοποιούν ελεύθερα το χέρι τους στον πόλεμο. Σύμφωνα με τη μυθολογία, ο λαός των Αμαζόνων αυτόν επιχείρησε μια πολύ σφοδρή επίθεση κατά των αρχαίων Αθηνών, την οποίαν απέκρουσαν με σκληρούς αγώνες ο Θησεύς, ο πολύ γνωστός βασιλέας και ήρωας της πόλης των αρχαίων Αθηνών, με τη βοήθεια του Πειρίθου⁵, ήρωα και βασιλέα των Λαπιθών, που κατοικούσαν στην αρχαία

θέμα αυτό έχουν γεννηθεί ζωηρές συζητήσεις μεταξύ των νεότερων συγγραφέων, πρβλ. σχετικά *Westermarck*, ό.π. τομ. Β' σ. 6 επ. και τις εκεί παραπομπές.

4. Βλ. *Hermann Bengtson* (Χ. Μπένγκτσον), *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος*, μετάφρ. Αντρέα Γαβρίλη, Αθήνα, 1979, σ. 57 επ. και στη σ. 72 τις σημειώσεις 195-199, και Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου*, (1948), Αθήνα, 1972 σ. 57-58.

5. Ο Πειρίθους αρχικά ήταν εχθρός του Θησεώς, γιατί είχε απαγάγει ένα κοπάδι βόδια που ανήκαν σ' αυτόν. Ο Θησεάς ξεκίνησε για να τον τιμωρήσει, αλλά ο Πειρίθους του εδήλωσε ότι ήταν πρόθυμος να τον αποζημιώσει. Έτσι το όλο επεισόδιο έληξε με τη συμφιλίωση των δύο αυτών ηρώων, που ορκίσθηκαν μια αιώνια αμοιβαία φιλία, πρβλ. Ρισπέν (*Richepin*), *Ελληνική Μυθολογία*, επιμέ-

Θεσσαλία. Η νίκη τους δε αυτή χαρακτηρίζεται από τον Πausανία και άλλους αρχαίους συγγραφείς ως ο πρώτος πολεμικός θρίαμβος των αρχαίων Αθηνών με παγκόσμια ακτινοβολία (βλ. Πausανία, Ηλιακά, Βιβλ. V, XI, 7).

Τη σημασία της νίκης αυτής της πατριαρχίας εναντίον της μητριαρχίας εξαίρουν πολλοί αρχαίοι συγγραφείς από τους οποίους θα μνημονεύσω μόνο το μεγάλο δραματικό ποιητή Αισχύλο, ο οποίος στην τραγωδία του *Ευμενίδες*, στίχ. 658-661 τονίζει ότι:

Ο — κ ἔστι μήτηρ, ἢ κεκλημένη τέκνου / τοκεύς, τροφεύς δὲ κύματος νεοσπόρου / τίκτει δὲ ο θρώσκων, ἢ δ' ἄπερ ξένη / ἔσωσεν ἔρνος οἷσι μὴ βλάβῃ θεός, δηλ. δεν είναι η μητέρα που γεννά αυτό που αποκαλούν τέκνο της, αλλά είναι μόνο η τροφός του νιόσπαρτου εμβρύου. Το τέκνο το γεννά ο άνδρας που την γονιμοποιεί, η δε γυναίκα είναι σαν μια ξένη που φυλάσσει το νεαρό βλαστάρι, όταν δεν το βλάβουν οι Θεοί.

4. Οι ανδροκρατικές αυτές αντιλήψεις είχαν επικρατήσει την ίδια εποχή, δηλαδή γύρω στο έτος 1000 π.Χρ. σ' όλες τις φυλές των αρχαίων Ελλήνων, με την εξής διαφορά: Οι μεν Ίωνες που κατοικούσαν κυρίως στην Αττική είχαν υιοθετήσει πολύ συντηρητικές διατάξεις για τη γυναίκα, ενώ οι Δωριείς, που, όπως είπαμε, είχαν εξαπλωθεί στην Πελοπόννησο, στην Κρήτη και στα νησιά του Αιγαίου, είχαν δεχθεί πολύ πιο φιλελεύθερες αντιλήψεις. Ειδικότερα, στην αρχαία Αθήνα η γυναίκα ήταν κλεισμένη στον πατρικό ή τον συζυγικό οίκο και, ως άγαμη, τελούσε υπό την επιτροπεία του πατέρα της, ή του πρεσβύτερου αδελφού της, και ως έγγαμη υπό την «κυριεία», δηλαδή την επιτροπεία του συζύγου της ή του πρεσβύτερου γιού της, γενικά δε είχε περιορισμένη δικαιοπρακτική ικανότητα, και δεν μπορούσε να συνάψει συμβάσεις που ξεπερνούσαν τους 50 μεδίμνους (δηλ. χιλιόγραμμα) κριθής.

Αντιθέτως στο Δίκαιο των Δωριέων, η γυναίκα κατείχε πολύ υψηλότερη θέση⁶, δεν τελούσε υπό επιτροπεία (ή κυριεία), διοικούσε μόνη της την περιουσία

λεια Σπ. Μαρινάτου, μετάφραση Ν. Τετενέ, τόμ. Β', Αθήνα, 1953, σ. 280 επ.

6. Στη νεότερη επιστήμη πολλοί συγγραφείς στο τέλος του 19ου αιώνα (π.χ. ο Beauchet το 1897) και στις αρχές του 20ού αιώνα (π.χ. ο Lipsius το 1910 κ.α.), στηριζόμενοι στη ρύθμιση του αρχαίου αθηναϊκού δικαίου, που αναγνώριζε μια πολύ περιορισμένη δικαιοπρακτική ικανότητα στη γυναίκα, είχαν δεχθεί ότι παρόμοια ρύθμιση ίσχυε γενικά σ' όλα τα δίκαια των αρχαίων ελληνικών πόλεων. Κατά τα τελευταία όμως χρόνια η γνώμη αυτή έχει εγκαταλειφθεί από νεότερους συγγραφείς, οι οποίοι, στηριζόμενοι σε πιο πρόσφατες έρευνες, φρονούν ότι σε πολλές

της και αναγνωριζόταν από το δίκαιο ως ικανή να συνάψει μόνη της (δηλ. χωρίς επίτροπο) όλες τις συμβάσεις του συναλλακτικού βίου (π.χ. της πωλήσεως, της μισθώσεως κλπ) και να διεξαγάγει τις σχετικές δίκες.

Οι ρυθμίσεις αυτές, που ίσχυαν στο δίκαιο των Δωριέων, αποτελούν προφανώς υπολείμματα των αρχαίων μητριαρχικών θεσμών και εθίμων, που είχαν επικρατήσει στην πράξη επί πολλούς αιώνες και εξακολουθούν από τα χρόνια της αρχαιότητας έως σήμερα να εφαρμόζονται σε πολλά μέρη της Ελλάδος, και ιδίως στα νησιά του Αιγαίου. Από τα μητριαρχικά αυτά υπολείμματα, και γενικότερα από τα θέματα της σημαντικής συμμετοχής της γυναίκας στη ρύθμιση της όλης οικογενειακής ζωής, θα αναφέρω τα εξής:

Ως πρώτο σημειώνω το «μητροτοπικό γάμο»⁷, όπως καλείται στη νεότερη επιστήμη η συνήθεια της εγκαταστάσεως των νεόνυμφων συζύγων στον τόπο της κατοικίας της γυναίκας. Η συνήθεια αυτή ισχύει ακόμα και σήμερα στην Κάρπαθο, στην Κάλυμνο, στη Νίσυρο και σ' άλλα νησιά του Αιγαίου, όπου είχαν

περιοχές της αρχαίας Ελλάδος η γυναίκα είχε γενικά μια ευρεία δικαιοπρακτική ικανότητα (επικράσει μόνη της την περιουσία της, συνήπτε μόνη της συνθησυσμένες συμβάσεις της συναλλακτικής ζωής — π.χ. πωλήσεις, δάνεια, δωρεές κλπ. — και προέβαινε μόνη της σε απελευθερώσεις των δούλων της). Σχετικά βλ. Αντώνιο Μπαμπάκο, Σχέσεις οικογενειακού δικαίου εις την νήσον Κάλυμνον τον Α' μ.Χ. αιώνα, Αθήνα 1963 σ. 116 επ., 120 επ., καθώς επίσης και τη διατριβή του ίδιου συγγραφέα στη γαλλική γλώσσα: Antoine Babacos, Actes d'aliénation en commun et d'autres phénomènes apparentés d'après le droit de la Thessalie antique, Thessaloniki, 1966 σ. 90 και σημ. 1.

7. Για το μητροτοπικό γάμο βλ. Westermarck, Histoire du mariage (ό.π. σημ. 2), tome II (1935), σ. 28 επ. Η μορφή αυτή του γάμου είχε επικρατήσει σε πολλούς πρωτόγονους μητριαρχικούς λαούς και για το λόγο αυτό, σύμφωνα με τις συνήθειες των λαών αυτών, η φροντίδα της εκτελέσεως των γεωργικών εργασιών είχε αναληφθεί από τις γυναίκες (πρβλ. Westermarck ό.π. σ. 29 και τις σημ. 1-2, όπου ο συγγραφέας αυτός παραπέμπει στο δικό του έργο Origin and Development of the Moral Ideas, τομ. I, 634). Αντίθετα, στους λαούς που είχαν ως κύρια απασχόληση το κυνήγι και την κτηνοτροφία, είχε επικρατήσει η πατροτοπική μορφή του γάμου και συνεπώς η γυναίκα έμενε συνήθως στο σπίτι και αναλάμβανε την εκτέλεση όλων των οικιακών εργασιών. Ιδιαίτερα στην οικογένεια του κτηνοτρόφου, η γυναίκα (που είναι συνήθως κατώτερης οικονομικής καταστάσεως) προσαρμόζεται ολοκληρωτικά στην οικογένεια του συζύγου της και προσφέρει, εκτός από τις οικιακές, και όλες τις υπηρεσίες που απαιτούνται για τη φύλαξη και την εκμετάλλευση του ποιμνίου του συζύγου της.

εγκατασταθεί κατά την αρχαιότητα οι Δωριείς. Για το λόγο αυτό στα νησιά αυτά, κάθε κόρη που πρόκειται να παντρευθεί, πρέπει να έχει ένα επιπλωμένο σπίτι, στο οποίο, μετά το γάμο της θα εγκατασταθεί μαζί με το σύζυγό της. Συχνά οι γονείς δίνουν στη νιόπαντρη κόρη τους ως προίκα το σπίτι που έμεναν οι ίδιοι και εγκαθίστανται σε ένα άλλο σπίτι. Επίσης για να εξασφαλίσουν τα γηρατειά τους οι γονείς αυτοί, παρακρατούν συνήθως κατά το γάμο της κόρης τους ένα μικρό μέρος της περιουσίας τους που λέγεται «γεροντομοίρι», και το οποίο σύμφωνα με το έθιμο θα περιέλθει μετά το θάνατο των γονέων αυτών στην προικισθείσα πρωτοκόρη ή σ' άλλο τέκνο τους, που θα τους περιθάλψει κατά τα γηρατειά τους. Για το «γεροντομοίρι» αυτό υπάρχουν πολλές διατάξεις στο γραπτό έθιμο της Καρπάθου, του έτους 1864 (κεφ. Α' άρθρα ι-ιγ'), από τις οποίες αξίζει να αναφερθεί ιδιαιτέρως, λόγω της ηθικής της σημασίας, η διάταξη του άρθρου ιγ', που καθιερώνει τη νομική υποχρέωση, ακόμη και των τέκνων, τα οποία δεν έλαβαν καθόλου ούτε μικρή, ούτε μεγάλη προίκα από τους γονείς τους, να τους γηροκομούν. Αξιοσημείωτο είναι ότι το έθιμο αυτό για το «γεροντομοίρι» είναι αρχαιότατο, ότι υπήρχε στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο, στο δίκαιο των παπύρων, και στο βυζαντινό και στο μεταβυζαντινό δίκαιο και ότι επίσης ήταν γνωστό στο μεσαιωνικό γερμανικό δίκαιο, όπου το γεροντομοίρι εκάλετο *Altenthail*, (δηλ. μερίδα του γέροντος).

Ας μου επιτραπεί επίσης να προσθέσω ότι με το έθιμο αυτό έχουν ασχοληθεί και πολλοί διάσημοι γερμανοί ιστορικοί του δικαίου, από τους οποίους αναφέρω τον Ludwig Mitteis, τον Rabel και τον Kreller. Ένας άλλος συγγενής θεσμός είναι ο θεσμός του εσώγαμπρου⁸, κατ' εφαρμογή του οποίου ο γαμπρός (σύζυγος μιας

8. Ο θεσμός του «εσώγαμπρου» ήταν γνωστός υπό διάφορες μορφές σε πολλούς αρχαίους λαούς. Ιδιαίτερα αξίζει να αναφερθεί πολύ γενικά ότι ο θεσμός αυτός εφαρμοζόταν εθιμικά από τον ελληνικό λαό, τόσο στα χρόνια της αρχαιότητας, όσο και κατά τους αιώνες της βυζαντινής και της μεταβυζαντινής εποχής έως τις ημέρες μας. Σχετικά βλ. τις μελέτες του Αν. Χριστοφιλοπούλου, Σχέσεις γονέων και τέκνων κατα το βυζαντινόν δίκαιον, Αθήνα 1946, σελ. 90 επ., 92, (όπου αναφέρονται στίχοι του κωμικού ποιητή Μενάνδρου, που έζησε το 342-299 π.Χ.) και του Dieter Simon, Byzantinische Hausgemeinschaftsverträge, στον τόμο Beiträge zur europäischen Rechtsgeschichte und zum geltenden Zivilrecht. Festgabe für J. Sontis, München, 1977, σ. 91 επ. Επίσης πρβλ. και τη διδακτορική μου διατριβή του Πανεπ. Παρισίων: G. Michaelides-Nouaros, Contribution à l'étude des pactes successoraux en droit byzantin, Paris 1937, σ. 181-182 και σ. 195 (όπου μνημονεύονται περιπτώσεις «εσώγαμπρου» από τη βυζαντινή εποχή). Πε-

θυγατέρας) συγκατοικεί με τον πεθερό του και συμφωνείται ότι θα τον κληρονομήσει.

5. Επιστρέφοντας τώρα στο θέμα της κατοικίας των νεόνυμφων συζύγων, παρατηρούμε ότι στο δίκαιο των αρχαίων Αθηνών ο γάμος δεν ήτο μητροτοπικός, αλλά πατροτοπικός, δηλαδή οι νεόνυμφοι σύζυγοι εγκαθίστανται όχι στο σπίτι της γυναίκας, αλλά στο σπίτι του άνδρα. Για το λόγο αυτό, μετά την τέλεση του γάμου ακολουθούσε η «αγωγή» της γυναίκας, δηλαδή η οδήγηση και μετάβασή της στην οικία του άνδρα της. Την συνήθεια αυτή τη μνημονεύουν πολλοί αρχαίοι συγγραφείς. Π.χ. ο Ξενοφών στο έργο του «Οικονομικός» (7, 10) αναφέρει το παράδειγμα του νεόνυμφου Ισχομάχου, ο οποίος αμέσως μετά το γάμο του οδηγεί τη νεαρή συζυγό του στο δικό του σπίτι και της εκθέτει τα καθήκοντα που πρέπει να τηρεί κατά το συζυγικό της βίο⁹.

Πολύ στενή σχέση με το ίδιο έθιμο έχει ένας αρχαίος μύθος¹⁰, που αναφέρεται στον Ικάριο (βασιλέα της Σπάρτης) και στις σχέσεις του με τον Οδυσσέα, τον πασίγνωστο από τα Ομηρικά Έπη βασιλέα της Ιθάκης. Σύμφωνα με το έθιμο αυτό ο Ικάριος, που ήταν πατέρας της Πηνελόπης, για να απαλλαγεί από τις ενοχλήσεις των πολυάριθμων μνηστήρων που ζητούσαν την κόρη του, προκήρυξε ένα αγώνισμα δρόμου (ταχυπατας) και υποσχέθηκε να δώσει την κόρη του στο νικητή που θα ερχόταν πρώτος. Στο αγώνισμα αυτό επρώτευσε ο Οδυσσεύς και έλαβε ως έπαθλο την Πηνελόπη. Μετά το γάμο της ο Ικάριος, ως πατέρας της Πηνελόπης και βασιλέας της Σπάρτης, ζήτησε από τον Οδυσσέα να εγκατασταθεί στην Σπάρτη. Ο Οδυσσεύς αρνήθηκε και πρότεινε στην Πηνελόπη να εκλέξει μεταξύ του ίδιου και του πατέρα της. Η Πηνελόπη σιωπηλά εκάλυψε με πέπλο το πρόσωπό της, εκφράζοντας με τον τρόπο αυτό τη θέλησή της να μείνει με το σύζυγό της. Τότε ο Ικάριος υποτάχθηκε βέβαια στη θέληση της κόρης του, αλλά, ίσως σε ένδειξη διαμαρτυρίας, αφιέρωσε ένα άγαλμα στην Αιδώ, τη θεά της Ντροπής, 30 στάδια έξω από την πόλη της Σπάρτης. Ο μύθος αυτός αποτελεί

ριπτό να αναφερθεί ότι το έθιμο για το «γεροντομοίρι», συνήθως δεν έχει άμεση σχέση με το θεσμό του εσώγαμπρου.

9. Πρβλ. Leopold E. Schmidt, *Ηθική των αρχαίων Ελλήνων*, μετάφραση Δημ. Ιωαννίδου-Ολυμπίου, τόμ. Β' (Βιβλιοθήκη Μαρασλή), Αθήνα 1901, κεφ. Δ' σ. 243 επ.

10. Σχετικά με το μύθο αυτό βλ. Ζ. Ρισπέν (Jean Richepin) ό.π. (Ελληνική Μυθολογία), τόμ. Β' 1953, σ. 525-526. Επίσης πρβλ. και το Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Ηλίου (Α' έκδ.) 1955, τόμ. ΙΕ' σ. 872 επ. το άρθρο Πηνελόπη.

πιθανώς μια ανάμνηση της συγκρούσεως των μητριαρχικών αντιλήψεων (που εκφράζει ο Ικάριος) με τις πατριαρχικές αντιλήψεις (που αντιπροσωπεύει ο Οδυσσεύς) και οι οποίες έχουν επικρατήσει περίπου από το έτος 1000 π.Χρ. έως σήμερα. Είναι βέβαια γνωστό ότι οι πατριαρχικές αυτές αντιλήψεις σήμερα έχουν σημαντικά περιορισθεί.

Αυτό που πέτυχε ο Οδυσσεύς στο μύθο που αναφέραμε, δεν το επιτυχαίνουν σήμερα στην Κάρπαθο και σ' άλλα νησιά του Αιγαίου, όσοι παντρεύονται με γυναίκες που ζουν σε άλλο χωριό. Γιατί, όπως έχει ήδη αναφερθεί, σύμφωνα με την επικρατούσα επιστημονική ορολογία, ο γάμος στα νησιά αυτά είναι μητροτοπικός και όχι πατροτοπικός, και συνεπώς οι σύζυγοι εγκαθίστανται στο σπίτι και στο χωριό της γυναίκας και όχι του άνδρα. Είναι, λοιπόν, φανερό ότι η συνήθεια αυτή αποτελεί ένα υπόλειμμα της αρχαίας μητριαρχίας, υπόλειμμα το οποίο όμως εξακολουθεί να ισχύει σε μια πατριαρχική και ανδροκρατούμενη κοινωνία.

Το υπόλειμμα αυτό δεν μεταβάλλει την ιδιότητα του άνδρα ως αρχηγού της οικογένειας, ως «αφέντη», (όπως αποκαλείται συχνά), αλλά αποτελεί μια εξαίρεση ή μια μικρή μείωση της ιδιότητάς του αυτής, γιατί ο άνδρας που παντρεύεται με κοπέλλα από ξένο χωριό, εγκαθίσταται στο χωριό της γυναίκας του και πολύ συχνά απαρτίζεται από το οικογενειακό και το κοινωνικό περιβάλλον του χωριού της.

6. Ένα δεύτερο θέμα, στο οποίο εξετάζονται στα νησιά του Αιγαίου η πρωτεύουσα θέση της γυναίκας στην οικογενειακή ζωή, είναι η μεγάλη της επιρροή, που ασκεί ως μητέρα, ως σύζυγος, ως νοικοκυρά στη ρύθμιση όλων των μεγάλων ή μικρών ζητημάτων της οικογενειακής ζωής. Η μεγάλη αυτή επιρροή της χαρακτηρίζεται από πολλούς σύγχρονους συγγραφείς¹¹ ως «αυτονομία της έγγαμης γυναίκας», όρος που δηλώνει πιο εκφραστικά την πραγματική εξουσία της γυναίκας στην επίλυση των ηθικών και οικονομικών προβλημάτων της οικογένειας. Η αυτονομία αυτή της έγγαμης γυναίκας οφείλεται πολύ συχνά στη μακρά απουσία του συζύγου της σε μακρινές χώρες, αλλά συνεχίζεται και μετά την επιστροφή του.

Αξιοσημείωτο είναι ότι στην ίδια περιοχή των νησιών του Αιγαίου, από καθαρά

11. Βλ. π.χ. M. Petronotti, The Economic Autonomy of Rural Women. A Survey of the Mediterranean with Specific Reference to Three Greek Islands. (Thesis for Mph. University of Kent at Canterbury, 1980 (δακτυλογραφημένο αντίτυπο έχει κατατεθεί στη βιβλιοθήκη του Κέντρου Ερεύνες της Ελλην. Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών), Chapter 5 σ. 76, 78 και 93 επ.

νομική άποψη, κάθε σύζυγος (άνδρας και γυναίκα) διατηρεί κατά τη διάρκεια του γάμου την ιδιαίτερη ιδιοκτησία και τη διαχείριση της ατομικής του περιουσίας. Πάντως όταν ο άνδρας βρίσκεται στην πατρίδα του, τότε διαχειρίζεται, όχι μόνο τη δική του, αλλά και την περιουσία της γυναίκας του, δηλαδή συνήθως εισπράττει τα εισοδήματα της περιουσίας αμφότερων των συζύγων, τα οποία διαθέτει για τη συντήρηση της οικογένειάς του.

Η εξουσία όμως αυτή περιορίζεται σημαντικά μόλις γεννηθεί η πρώτη του κόρη, που είναι η μέλλουσα κληρονόμος της περιουσίας της γυναίκας του. Ειδικότερα στην Κάρπαθο από την ημέρα της γεννήσεως της κόρης αυτής, σύμφωνα με μια λαϊκή έκφραση «το σεντούκι του πατέρα τραβιέται από το σοφά κάτω», δηλαδή από την ημέρα αυτή γεννιέται η υποχρέωση του πατέρα να επιστρέψει στην κόρη του την προίκα που ο ίδιος έλαβε από τη σύζυγό του. Με το ίδιο πνεύμα μια άλλη παροιμιακή φράση της Καρπάθου συμβουλεύει στο σύζυγο το εξής: «Στης γυναίκας το πρά(γ)μα (δόν), στο κτήμα της γυναίκας σου) σκόρδους τσ' (=και) αντζινάρες (αγγινάρες) να φυτεύεις», δηλαδή να φυτεύεις φυτά που έχουν γρήγορη καρποφορία, γιατί δεν πρέπει να ξεχνάς ότι έχεις υποχρέωση να παραδώσεις στην πρωτότοκη κόρη σου την προίκα που έλαβες από τη γυναίκα σου.¹²

Τα έθιμα αυτά, που επικρατούν, όχι μόνο στα νησιά του Αιγαίου, αλλά και σε περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας, έχουν προξενήσει ζωηρή εντύπωση στους ξένους ερευνητές, π.χ. στην αμερικανίδα Κ. E. Friedl¹³ και στο γάλλο B.

12. Βλ. Μιχ. Μιχαηλίδη-Νουάρου, Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου, τόμ. Α (1932) σ. 375.

13. Βλ. Ernestine Friedl, The position of Women. Appearance and Reality, (μελέτη για το χωριό «Βασιλικά» της Βοιωτίας), που δημοσιεύεται από την Jill Dubisch στο βιβλίο της Gender and Power in Rural Greece, New Jersey 1986, σελ. 42 επ., ιδίως σ. 51. Στη μελέτη αυτή η αμερικανίδα ερευνήτρια E. Friedl, αφού τονίζει ότι στο χωριό αυτό της Βοιωτίας επικρατεί η διάκριση μεταξύ του φαινομενικού κύρους (appearance of prestige) των ανδρών και της σιωπηρής εξουσίας (latent power) των γυναικών, εκθέτει ότι η διοίκηση της οικογένειας ασκείται συνήθως από κοινού από τους δύο συζύγους, με την ισχυρή επίδραση της γυναίκας, η οποία όμως είναι ισχυρότερη στις γυναίκες που έχουν δώσει σημαντική προίκα, καθώς και σ' εκείνες που ο σύζυγός τους είναι εσώγαμπρος (δηλαδή διατρέφεται και εξαρτάται οικονομικά από την περιουσία της γυναίκας του, βλ. αυτόθι σ. 50 επ.).

Επίσης η Jill Dubisch στη μελέτη της «Κοινωνικό φύλο, συγγένεια

Vernier¹⁴, γιατί στη χώρα τους επικρατεί το σύστημα της κοινοκτημοσύνης της περιουσίας των συζύγων, που θεσπίζει πολλούς περιορισμούς στη διαχείριση της συζυγικής περιουσίας.

7. Μετά τα όσα είπα για το Οικογενειακό Δίκαιο των νησιών του Αιγαίου, θα θίξω τώρα με συντομία τα κληρονομικά έθιμα της Καρπάθου και της Κάσου, που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στα δύο αυτά νησιά ίσχυε το έθιμο των πρωτοτοκίων σε συνδυασμό με το έθιμο των κανακάρηδων. Κατ' εφαρμογή των

και θρησκεία», που δημοσιεύεται στο βιβλίο των Ευθ. Παπαταξιάρχη και Θεοδ. Παραδέλλη «Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα», Αθήνα, 1992, σελ. 99-126 πραγματεύεται βασικά το ίδιο θέμα με διαφορετικές όμως απόψεις σε ορισμένα σημεία. Ειδικότερα, η ερευνήτρια αυτή εκθέτει τα πορίσματα επιτόπιας έρευνας σ' ένα χωριό της Τήνου για τους δεσμούς μεταξύ μητέρας και κόρης, επίσης για τη συμμετοχή των γυναικών στη θρησκεία, και ιδίως στη λατρεία της Παναγίας της Τήνου, για το ρόλο των γυναικών στην κοινωνική ζωή κλπ. Πρέπει να προστεθεί ότι στο ίδιο αυτό βιβλίο ο Παπαταξιάρχης, στηριζόμενος σε πολύ πλούσια διεθνή βιβλιογραφία, δημοσιεύει πολυσέλιδη εισαγωγή για την ανθρωπολογική θεώρηση του φύλου, και ιδίως του γυναικείου φύλου στην Ελλάδα, τονίζοντας ιδιαίτέρως τις πλουραλιστικές και διαφορετικές αντιλήψεις των ερευνητών στο θέμα αυτό.

14. Βλ. τη μελέτη του Bernard Vernier, *Filiation, règles de résidence et pouvoir domestique dans les îles de la mer Égée*, που δημοσιεύεται στο συλλογικό έργο του G. Ravis-Giordani, *Femmes et patrimoine dans les sociétés rurales de l'Europe méditerranéenne*, Paris, 1987, σ. 366 επ. Στη μελέτη αυτή ο B. Vernier, ο.π. σ. 366 επ., ιδίως σ. 383, εκφράζει την έκπληξή του για την έκταση και τη σπουδαιότητα της οικιακής εξουσίας (*pouvoir domestique*) της γυναίκας στα νησιά του Αιγαίου με την ακόλουθη φράση: "Les chercheurs ont été frappés par l'autonomie dont y jouissait les femmes et l'importance de leur pouvoir domestique".

Αξίζει να αναφερθεί ιδιαίτέρως ότι ο B. Vernier (που είναι ήδη καθηγητής Πανεπιστημίου στη Γαλλία) έχει δημοσιεύσει σημαντικό αριθμό μελετών για τη νομική και κοινωνική θέση των μελών της οικογένειας στην Κάρπαθο. Οι περισσότερες από τις μελέτες του αυτές έχουν αναδημοσιευθεί στο βιβλίο του: *La Genèse sociale des sentiments. Aînés et cadets dans l'île Grecque de Karpathos*, (Édition de l'École des hautes Études en Sciences sociales), Paris 1991. Στις μελέτες του αυτές ο Vernier εκθέτει, μεταξύ άλλων, τους συναισθηματικούς δεσμούς που υπάρχουν ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας, και τονίζει ιδιαίτερα τη νομική σημασία και την ψυχολογική επίδραση που ασκεί το βαπτιστικό όνομα ενός μέλους της οικογένειας για να δικαιολογηθεί ηθικά και νομικά η απόκτηση από αυτό της κληρονομίας του πατέρα ή της μητέρας του (για το ζήτημα αυτό βλ. και κατωτ. σ. 13-14).

εθίμων αυτών, η μεν κληρονομική περιουσία του πατέρα περιέρχεται στον κανακάρη, δηλαδή στον πρώτο από τους γιούς, που φέρει το βαπτιστικό όνομα του προς πατρός πάππου, η δε περιουσία της μητέρας περιέρχεται επίσης στην κανακαρά, δηλαδή στην πρώτη από τις κόρες που φέρει το βαπτιστικό όνομα της οικογένειας της μητέρας της. Αν συμβεί ο κανακάρης ή η κανακαρά να πεθάνει πρόωρα, χωρίς να έχει αποκτήσει δικό του τέκνο, τότε η κληρονομία που επρόκειτο να λάβει από το γονέα του περιέρχεται σε άλλο τέκνο (δηλαδή σε αδελφό ή αδελφή του θανόντος) που φέρει βαπτιστικό όνομα της οικογένειας του εν λόγω γονέα. Για να γίνει καλύτερα αντιληπτό το έθιμο αυτό θα αναφέρω το ακόλουθο παράδειγμα από την πατρική μου οικογένεια. Η γιαγιά μου Μαρία (μητέρα του πατέρα μου) είχε μεγάλη κτηματική περιουσία και είχε ορίσει ως κληρονόμο της, την πρωτοκόρη της Κυρανιά, η οποία όμως πέθανε πρόωρα (χωρίς τέκνο). Τότε η γιαγιά μου edιάλεξε ως κληρονόμο της περιουσίας της όχι τη δεύτερη, ούτε την τρίτη κόρη, που είχαν βαπτιστικά ονόματα ξένα για την οικογένειά της, αλλά την τέταρτη κόρη της, ονόματι Δέσποινα, η οποία έφερε όνομα της οικογένειας της γιαγιάς μου και για το λόγο αυτό κληρονόμησε ολόκληρη την κτηματική της περιουσία. Αξιοσημείωτο είναι ότι παρόμοιες διατάξεις ίσχυαν και σ' άλλα νησιά της Δωδεκανήσου, π.χ. στη Νίσυρο¹⁵.

8. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι η συνήθεια να δίδεται το όνομα του παππού και της γιαγιάς στο πρώτο κατά σειρά γεννήσεως γιό και κόρη είναι πανάρχαιη και παγκόσμια, και ότι η συνήθεια αυτή ήταν επίσης διαδεδομένη στην ελληνική αρχαιότητα και αναφέρεται π.χ. από τον Όμηρο, τον Αριστοτέλη, το Δημοσθένη και άλλους αρχαίους συγγραφείς¹⁶. Αξίζει επίσης να προσθέσουμε ότι σύμφωνα με μία αντίληψη, που έχει διαδοθεί σε πολλούς αρχαίους λαούς, το παιδί που φέρει το όνομα ενός προγόνου θεωρείται ότι συνεχίζει την προσωπικότητα του προγόνου αυτού. Στην Κάρπαθο π.χ. η αντίληψη αυτή εκφράζεται με την ακό-

15. Βλ. Ν. Κουμέντο, στο περιοδικό «Νισυριακά», τόμ. 5 σ. 157 επ., 180 επ. Κατά το συγγραφέα αυτό, σύμφωνα με το έθιμο της Νισύρου, όλη η κινητή και ακίνητη περιουσία της μητέρας πήγαινε στην πρωτοκόρη, που καλείται αμπατή. Στην περίπτωση δε ενός μοναχογιού (χωρίς αδελφή), αυτός έπαιρνε ολόκληρη την περιουσία και των δύο γονέων του και για το λόγο αυτό χαρακτηριζόταν στο νησί αυτό ως «γονικάρχης».

16. Για το θέμα αυτό βλ. την εκτενή και συστηματική μελέτη του καθηγ. Δ. Β. Οικονομίδη, στο περιοδικό Λαογραφία τόμος Κ' (1962), ιδίως σ. 459 επ., 465 επ.

λουθη φράση, που απευθύνεται στον πατέρα του παιδιού αυτού: «Ανέστησες τον πατέρα σου». «Ανέστησες τη μάνα σου». Σ' άλλες επαρχίες¹⁷ π.χ. στην Ήπειρο ο γονέας του παιδιού λέγει, με το ίδιο πνεύμα: «Θ' ανάψω το όνομα του πατέρα μου ή της μάνας μου».

Επιστρέφοντας στο γραπτό έθιμο της Καρπάθου, θα αναφέρω άλλες δύο ενδιαφέρουσες διατάξεις του. Η πρώτη ρυθμίζει την περίπτωση ενός άγαμου ατόμου, που πέθανε χωρίς να συντάξει διαθήκη. Στην περίπτωση αυτή η γονική κληρονομία του άγαμου αυτού περιέρχεται κατά προτίμηση στα ομομήτρια αδέρφια του, που έχουν δηλαδή την ίδια μητέρα, ενώ αποκλείονται τα ομοπάτρια αδέρφια του, που έχουν τον ίδιο πατέρα αλλά διαφορετική μητέρα. Τα αδέρφια όμως αυτά έχουν κληρονομικό δικαίωμα στην υπόλοιπη, δηλαδή την επίκτητη περιουσία που απέκτησε ο κληρονομούμενος με δικούς του πόρους. Η διάταξη αυτή που θεσπίζει την προτίμηση των ομομήτριων αδελφών αποτελεί ασφαλώς ένα υπόλειμμα των αντιλήψεων της αρχαίας αυστριαρχίας, κατά τις οποίες η εκ μητρός συγγένεια είναι ισχυρότερη και ασφαλέστερη από την εκ πατρός συγγένεια.

Οι αντιλήψεις αυτές εκφράζονται στο γνωστό κανόνα του ρωμαϊκού δικαίου κατά τον οποίο η καταγωγή από την μητέρα είναι πάντα βέβαιη και ασφαλής (mater semper certa est), ενώ η καταγωγή από τον πατέρα είναι μερικές φορές αβέβαιη.

9. Η δεύτερη διάταξη που θα αναφέρω είναι ότι το γραπτό έθιμο της Καρπάθου έχει μια πολύ αυστηρή και άστοχη ρύθμιση, γιατί αγνοεί πλήρως το κληρονομικό δικαίωμα μεταξύ των συζύγων.

Στην περίπτωση, λοιπόν, του θανάτου ενός άτεκνου συζύγου, που δεν άφησε διαθήκη, η σύζυγός του οφείλει να επιστρέψει αμέσως όλη την περιουσία του ανδρός της στους κληρονόμους του (π.χ. στους αδελφούς, ανεψιούς κ.λπ), και το μόνο δικαίωμα¹⁸ που έχει είναι το να αξιώσει τη διατροφή της για το διάστημα το πολύ ενός έτους (πένθιμου ενιαυτού), κατά τη διάρκεια του οποίου πενθεί το

17. Βλ. Οικονομίδης, ό.π. (ανωτ. σημ. 16) σ. 459 και την εκεί αναφερόμενη (στη σημείωση 4) μελέτη του Φ. Κουκουλέ.

18. Βλ. το κεφ. Ε' άρθρο ι' (=10) του γραπτού εθίμου της Καρπάθου (έτους 1864) που ρυθμίζει το θέμα αυτό. Πρβλ. σχετικά Μιχ. Μιχαηλίδου - Νουάρου, Νομικά έθιμα της νήσου Καρπάθου, Αθήνα 1926 σ. 83, και τη δική μου μελέτη: «Παρατηρήσεις στο κληρονομικό έθιμο της Καρπάθου», στο περιοδικό «Καρπαθιακαί Μελέται», τόμος 3 (1984) σ. 16.

σύζυγό της. Η διάταξη αυτή αποτελεί εφαρμογή της αρχής «το γονικό στο γονικό», συνεπεία της οποίας όλη η περιουσία του αποθανόντος χωρίς τέκνα συζύγου επιστρέφεται στους εξ αίματος συγγενείς του.

10. Κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό, θα θίξω με μεγάλη συντομία ένα ειδικότερο θέμα που συζητήθηκε τελευταία στην επιστήμη, δηλαδή το ζήτημα της αρχαιολογικής σημασίας των ερειπίων του λόφου της Γαματρίας, που βρίσκεται κοντά στη σημερινή πρωτεύουσα της Καρπάθου (η οποία στην κοινή λαϊκή γλώσσα λέγεται «Πηγιάδια», ενώ στην επίσημη καλείται Κάρπαθος). Κατά την γνώμη του Νικ. Μουτσοπούλου¹⁹ (καθηγητή της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης) η ονομασία «Γαματρία» ή Δαματρία αφορά τα ερείπια ενός ναού αφιερωμένου στην αρχαία θεά Δήμητρα, η οποία, όπως είναι γνωστό, είχε διπλή ιδιότητα και λατρευόταν ως προστάτρια της γεωργίας και των δημητριακών καρπών, αλλά και ως θεότητα του κάτω κόσμου. Η γνώμη αυτή στηρίζεται κυρίως στην ονομασία και στην τοποθεσία των ερειπίων αυτών, τα οποία κατά τον ίδιο συγγραφέα αποτελούν ένα «έξαρμα» (=συγκρότημα) με ορθογώνια παράταξη.

Στο θέμα αυτό ο αρχαιολόγος Μανόλης Μελάς²⁰ δέχεται μεν ως πολύ πιθανή την ύπαρξη κατά τους προϊστορικούς χρόνους στο χώρο της «Γαματρίας Δαματρίας» ενός ναού – και όχι απλώς ενός ιερού – αφιερωμένου στη λατρεία της θεάς Δήμητρας, φρονεί όμως ότι το ιερό που περιγράφει ο Νικ. Μουτσόπουλος βρίσκεται σε μια άλλη θέση, δηλαδή στην Ίστια, που δεν έχει άμεση σχέση με τη Δαματρία.

Από τη συζήτηση αυτή συνάγεται ότι αμφότεροι οι συγγραφείς αυτοί δέχονται ως πιθανό το ότι το ιερό ή ο ναός της αρχαίας θεάς Δήμητρας βρισκόταν στο

19. Την άποψη αυτή την εκθέτει στο πολύ ογκώδες και αξιόλογο σύγγραμμά του, βλ. Νικ. Μουτσοπούλου, Κάρπαθος. Σημειώσεις ιστορικές, τοπογραφίας και αρχαιολογίας, Ανάτυπο από τον Ζ' Τόμο της Επιστ.Επετηρίδος της Πολυτεχνικής Σχολής Θεσσαλονίκης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Θεσσαλονίκη 1978, κεφ. 14 σ. 163-168. Στο ίδιο βιβλίο, ό.π., σ. 166 και ιδίως σ.167 ο συγγραφέας προχώρησε σ' ένα πιθανό σκαρίφημα των λαξευμάτων στους βράχους του υπαιθρίου αυτού ιερού της Δήμητρας, στον καιρό της ακμής του.

20. Βλ. Μανόλη Μελά, Ποτίδαιον Καρπάθου. Από την προϊστορική εποχή ως την ύστερη αρχαιότητα. Έκδοση της Poseidon Benevolent Society of Karpathos, Inc., New York, N.Y. 1981, στη σελ. Μ. 23 επ., ιδίως σ. 31-32.

χώρο της σημερινής Γαματρίας-Δαματρίας, διαφωνούν όμως με την ταυτότητα των ερειπίων που περιγράφει ο Νικ. Μουτσόπουλος.

Χωρίς να λάβω θέση στο αμφισβητούμενο αυτό θέμα, ας μου επιτραπεί να εκφράσω την ελπίδα ότι η διαφωνία αυτή είναι πιθανό να λυθεί με μια νέα έρευνα του προβλήματος βάσει των υπαρχόντων και άλλων στοιχείων, που είναι ενδεχόμενο να προκύψουν από την έρευνα αυτή. Πάντως δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι το εν λόγω πρόβλημα ανήκει βασικά στο χώρο της προϊστορίας, δηλαδή σε μια εποχή για την οποία —όπως ετόνιζε ο επιφανής ιστορικός και παπυρολόγος Ulrich Wilcken²¹—ό,τι λέγεται έχει «εντελώς υποθετικό χαρακτήρα, εφ' όσον αξιόπιστες μαρτυρίες για την εποχή εκείνη δεν υπάρχουν».

Με την παρατήρηση αυτή τερματίζουμε το πρώτο μέρος της παρούσας μελέτης και θα εισέλθουμε στο δεύτερο πολύ συντομότερο μέρος, στο οποίο θα θίξουμε μερικά προβλήματα που αφορούν την ιστορική και τη σύγχρονη σημασία των εθιμικών κανόνων, που επικρατούσαν επί μακρούς αιώνες στα νησιά του Αιγαίου.

Μέρος Β'

Λόγοι της επιδιώξεως των μητριαρχικών θεσμών μέχρι σήμερα

11. Το πρώτο από τα προβλήματα που θα θίξουμε εδώ αφορά το ζήτημα για ποιούς λόγους διατηρήθηκαν επί μακρούς αιώνες βασικώς αμετάβλητα και ισχύσαν έως τις μέρες μας πολλά σημαντικά οικογενειακά και κληρονομικά έθιμα των νησιών του Αιγαίου. Μια πολύ γενική απάντηση, που θα μπορούσε να δοθεί στο ερώτημα αυτό, είναι ότι το εν λόγω φαινόμενο οφείλεται σε σοβαρούς γεωγραφικούς και ιστορικο-κοινωνικούς λόγους.

Ως τέτοιοι λόγοι μπορούν να αναφερθούν, πρώτα, ότι από γεωγραφική και ιστορικο-κοινωνική άποψη τα μικρά νησιά του Αιγαίου έχουν περιορισμένη εδαφική έκταση, μικρή γεωργική παραγωγή, είναι απομακρυσμένα από την ηπειρωτική Ελλάδα και αραιά κατοικημένα και, δεύτερο, ότι οι κάτοικοί τους έχουν συντηρητική νοοτροπία, η οποία τους ωθεί να τηρούν τα πατροπαράδοτα έθιμα και συνήθειες που έχουν επικρατήσει στον κοινωνικό και οικογενειακό τους βίο, καθώς και στο γεωργικό και βιοτεχνικό τομέα της οικονομίας. Εξ άλλου λόγω

21. Βλ. Ulrich Wilcken, Αρχαία Ελληνική Ιστορία (μετάφρ. Ι. Τουλουμάκου), έκδοση Παπαζήση, Αθήνα, 1976, σ. 36, περιθωρ. αριθ. 27.

της φτώχειας του εδάφους και των περιορισμένων πόρων των νησιών, πολλοί κάτοικοί τους μεταναστεύουν, συνήθως άγαμοι, σε χώρες της Μικράς Ασίας (παλαιότερα), της Αφρικής και της Βορ. Αμερικής, από τις οποίες επιστρέφουν στο νησί τους μετά από αρκετά χρόνια για να παντρευτούν, έχοντας την αξίωση να βρουν στην πατρίδα τους αναλλοίωτα τα παλαιά και πατροπαράδοτα οικογενειακά έθιμα και τους τρόπους της ζωής και της διασκέδασεως, που είχαν γνωρίσει προτού αναχωρήσουν από το χωριό τους.

Την ίδια νοοτροπία έχουν επίσης και οι λοιποί κάτοικοι των νησιών αυτών που απέφυγαν τη μετανάστευση και παρέμειναν στα νησιά, ως πιστοί φύλακες των παλαιών εθίμων και παραδόσεων.

12. Ειδικότερα, για το έθιμο των πρωτοτοκίων περιορίζομαι να σημειώσω ότι είναι αρχαιότατο, ότι ήταν διαδεδομένο στους Ινδοευρωπαϊκούς και τους Σημιτικούς λαούς και ότι γενικότερα κατά τους ιστορικούς χρόνους είχε επικρατήσει στην αρχαία Ελλάδα, και συγκεκριμένα τόσο στους Έλληνες που κατοικούσαν κυρίως στην Αττική, όσο και στους Δωριείς που ζούσαν στην Πελοπόννησο, στην Κρήτη και στα νησιά του Αιγαίου. Μια όμως σημαντική διαφορά μεταξύ του αθηναϊκού δικαίου και του δικαίου των Δωριέων (την οποία έχουμε ήδη σημειώσει και προηγουμένως) είναι η εξής: Στο μὲν αθηναϊκό δίκαιο η γυναίκα είχε περιορισμένη δικαιοπρακτική ικανότητα και τελούσε πάντα υπό την προστασία του επιτρόπου της, ο οποίος είχε τη διοίκηση της περιουσίας της. Αντιθέτως, κατά το δίκαιο των Δωριέων, η γυναίκα είχε πλήρη δικαιοπρακτική ικανότητα^{22,23} και διοικούσε

22. Βλ. Μπαμπάκο, Σχέσεις κ.λ.π., ό.π. (σημ. 6), σ. 116 επ., 126, που τονίζει ότι η γυναίκα στην αρχαία Κάλυμνο είχε πλήρη δικαιοπρακτική ικανότητα, επίσης ότι πολύ συχνά είχε δική της περιουσία την οποία διαχειριζόταν μόνη, και ότι παρόμοιας φύσεως εξουσίες η γυναίκα είχε και σε πολλές άλλες περιοχές της αρχαίας Ελλάδος και ιδιαίτερα στη Θεσσαλία, στην Ήπειρο, στους Δελφούς, στην Κεντρική Ελλάδα, στη Χίο, στη Σπάρτη και στη Γόρτυνα. (Βλ. και τη σημ. 23). Η δικαιοκτητική και δικαιοπρακτική αυτή ικανότητα της γυναίκας διατηρήθηκε βασικά κατά τη διάρκεια των μεταγενέστερων αιώνων, όπως αποδεικνύεται από μεγάλο αριθμό δικαιοπρακτικών εγγράφων των αιώνων αυτών. Βλ. σχετικά κατωτέρω τη σημ. 24 και τις εκεί παραπομπές.

23. Επίσης, όπως αποδεικνύεται από πολλές επιγραφές του 2ου π.Χ. αιώνα, η δικαιοπρακτική ικανότητα της γυναίκας είχε αναγνωρισθεί ευρύτατα και στη Βοιωτία σε αρκετά θέματα, και ιδίως στο θέμα της απελευθέρωσης δούλων, που καταλαμβάνει ποσοστό 50% των επιγραφών. Σχετικά βλ. την πολύ επιμελή μελέτη της Barbara Röhl, Zur Privatrechtlichen Stellung der Frau in Böotien in 2. Jahrhundert vor Christus nach den Inschriften, στην Επετηρίδα του Κέντρου Ερεύνης

μόνη της την περιουσία που είχε κληρονομήσει από τους συγγενείς της ή είχε αποκτήσει κατ' άλλο τρόπο. Την ικανότητα αυτή τη διατήρησε αμείωτη στα νησιά του Αιγαίου κατά τους επόμενους αιώνες, όπως αποδεικνύεται για μεν το δίκαιο των Δωριέων της Καλύμνου από τις επιγραφές του Α' μ.Χ. αιώνα, που είχε αποκαλύψει στις ανασκαφές της Καλύμνου ο ιταλός αρχαιολόγος Mario Segré, για δε το δίκαιο των μεταγενέστερων χρόνων από ένα μεγάλο αριθμό συμβάσεων και διαθηκών, που έχουν ήδη δημοσιευθεί ή διατηρούνται ανέκδοτες σε πολλά δημόσια και ιδιωτικά αρχεία.

Ειδικότερα για τον αρχαιολόγο Mario Segré, πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν μπόρεσε να πραγματοποιήσει την έκδοση των επιγραφών που αναφέραμε, γιατί, λόγω της εβραϊκής καταγωγής του, υπήρξε (όπως και πολλές άλλες μυριάδες ομοθρήσκων του σε διάφορες χώρες) θύμα της ψυχοπαθολογικής βαρβαρότητας του χιτλερισμού, συνεπεία της οποίας εκτελέσθηκε στη Ρόδο το 1944 μαζί με τη γυναίκα του και το ανήλικο τέκνο τους από το εκεί στράτευμα της τότε γερμανικής κατοχής.

Μετά το τραγικό αυτό θάνατό του, οι επιγραφές αυτές δημοσιεύθηκαν το 1952 από το συνάδελφό του Johannes Pugliese Caraielli. Έντεκα δε χρόνια αργότερα, δηλαδή το 1963, δημοσιεύθηκε, όπως αναφέραμε στη σημ. 60 για τις επιγραφές αυτές μια πολύ καλή νομικοϊστορική μελέτη από τον έλληνα ιστορικό του δικαίου Αντώνιο Μπαμπάκο, αλλά η Μοίρα είχε αποφασίσει να προκαλέσει τον ίδιο χρόνο τον πρόωρο θάνατό του.

Παρά τις θλιβερές αυτές απώλειες η ιστορία του δικαίου γενικά, και η ειδικότερη ιστορική έρευνα των νομικών θεσμών εξακολουθούν να καλλιεργούνται πάντα με επιτυχία στη χώρα μας και σε πολλές άλλες χώρες, όπως αποδεικνύεται από τις συνεχώς δημοσιευόμενες νέες και πολύ αξιόλογες επιστημονικές εργασίες για τους θεσμούς του αρχαίου ελληνικού και του ελληνιστικού δικαίου, καθώς και από τις εκδόσεις των δικαιοπρακτικών εγγράφων των τελευταίων αιώνων, που έχουν πραγματοποιηθεί είτε σε αυτοτελείς τόμους, είτε στις σελίδες επιστημονικών περιοδικών²⁴ (βλ. τις σημ. 23 και 24).

της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 19 (1974) σ. 2-110, ιδίως σ. 29-31.

24. Βλ. π.χ. τη μελέτη της Ευαγγελίας Γεωργιά-Βολονάκη, Συμαϊκά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 18ου αιώνα, στο περιοδικό Συμαϊκά Δ' (1974) σ. 204 επ., με εισαγωγή του Αλ. Καρανικόλα. Πρβλ. επίσης και τα δικαιοπρακτικά έγγραφα διαφόρων περιοχών, που αναδημοσιεύει ο Δ. Σιάτρας, Οι αγο-

13. Έρχομαι τώρα σ' ένα πολύ ενδιαφέρον πρόβλημα, που ανακίνησε τελευταία η καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Κα Σιβύλλα Δημητρίου-Κοτσώνη, σε μια πρόσφατη μελέτη της²⁵ που δημοσιεύθηκε στις αρχές του 1993. Στη μελέτη αυτή η Κυρία Κοτσώνη εκθέτει ότι σε πολλά νησιά του Αιγαίου επικρατούσε στα χρόνια της αρχαιότητας μια σχετική ανεξαρτησία των γυναικών, και ότι η ανεξαρτησία αυτή έχει ιστορικές βάσεις πολλών αιώνων και φέρει τη σφραγίδα ενός ξεχωριστού νησιώτικου φαινομένου και ενός ιδιαίτερου πνευματικού πολιτισμού.

Κατά την Κυρία Κοτσώνη η εξέλιξη από το σύστημα της μητριαρχίας στο σύστημα της πατριαρχίας πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο μεταξύ των ετών 2500 και 1800 π.Χ., αλλά περιορίσθηκε μόνο στην ηπειρωτική Ελλάδα και δεν επεκτάθηκε στα μικρά νησιά του Αιγαίου, τα οποία διατήρησαν τις αρχαίες μητριαρχικές αντιλήψεις και παραδόσεις. Το γεγονός αυτό, κατά την ίδια ερευνήτρια, αποτελεί ένα βασικό ιστορικό παράγοντα που συνετέλεσε στη στασιμότητα της ιστορικής εξέλιξης των νησιών του Αιγαίου, και παρεμπόδισε την καθολική και κατά τρόπο ενιαίο οργάνωση των κοινωνικών τους θεσμών.

Συνοπτικά, όπως τονίζεται συμπέρασματικά από την ερευνήτρια, τα νησιά του Αιγαίου έχουν τη μορφή μιας εδαφικής περιφέρειας και για το λόγο αυτό οι οικονομικές και πολιτισμικές μεταβολές της κεντρικής Ελλάδας δεν έθιξαν τους θεσμούς της μητριαρχίας που επικρατούσαν στα νησιά αυτά.

14. Οι απόψεις αυτές είναι βέβαια πολύ ενδιαφέρουσες, περιέχουν όμως μια σοβαρή υπερβολή. Συγκεκριμένα, υπενθυμίζω ότι, σύμφωνα με τις αντιλήψεις που επικρατούν στις σχετικές με το θέμα έρευνες, στα χρόνια της μητριαρχίας αρχηγός της οικογένειας ήταν η μητέρα, το δε ρόλο του πατέρα (στις σχέσεις με

ραπωλησίες ακινήτων στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, Αθήνα 1992, και ιδιαίτερα βλ. τα υπ' αριθ. 4, 26, 27, 28, 36, 48 κ.α. έγγραφα (σ. 139, 156, 159, 161, 166, 179), που αφορούν συμβάσεις ή άλλες δικαιοπραξίες επιχειρούμενες από γυναίκες.

Όμοιας φύσεως έγγραφα (χρεωστικά ομόλογα και πωλητήρια) έχουν δημοσιευθεί από τον πατέρα μου Μιχ. Μιχαηλίδη-Νουάρο, στο βιβλίο του Νομικά έθιμα της νήσου Καρπάθου, 1926, σ. 153 επ. Ειδικότερα βλ. τα χρεωστικά ομόλογα υπ' αριθ. 1-3 των ετών 1818, 1820 και 1828 και τα πωλητήρια υπ' αριθ. 1-3 των ετών 1756, 1727 και 1792.

25. Βλ. Sibylla Dimitriou-Kotsoni. The Aegean Cultural Tradition, στο περιοδικό Journal of Mediterranean Studies, 1993, vol. 2, No 1 σ. 62-76, ιδίως σ. 71 επ.

τα αρσενικά παιδιά) ασκούσε ο αδελφός της μητέρας, δηλαδή ο εκ μητρός θείος (avunculus στα λατινικά), που ανελάμβανε την ανατροφή των αρρένων ανεψιών του και ασκούσε όλα τα καθήκοντα του πατέρα τους. Τη συνήθεια αυτή την αναφέρει για μεν τους αρχαίους Γερμανούς ο ρωμαίος ιστορικός Τάκιτος, στο έργο του για την αρχαία Γερμανία (de Germania, cap. 20, 9), για δε τους Αιθίοπες ο Νικόλαος Δαμασκηνός²⁶ συγγραφέας του Α' μ.Χ. αιώνα.

Από την εποχή όμως της επικρατήσεως της πατριαρχικής οικογένειας, που πραγματοποιήθηκε πριν 3000 περίπου χρόνια, και εξακολουθεί να επικρατεί και σήμερα στις βασικές της γραμμές, ο άνδρας, ως σύζυγος και ως πατέρας, έχει όλα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από την ιδιότητά του αυτή. Ο εκ μητρός θείος δεν έχει καμιά ιδιαίτερη αρμοδιότητα στη διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας των συζύγων και στην ανατροφή και εκπαίδευση των παιδιών, γιατί η αρμοδιότητα αυτή ανήκει στους δύο συζύγους, οι οποίοι ρυθμίζουν τα σχετικά θέματα από κοινού, αφού ακούσουν ενδεχομένως και τις συμβουλές των λοιπών στενών συγγενών τους. Βέβαια η συνήθεια της εγκαταστάσεως των νιόπαντρων συζύγων στο σπίτι ή στο χωριό της κατοικίας της γυναίκας (συνήθεια που όπως αναφέραμε προηγουμένως εξακολουθεί να ισχύει στην Κρητική) αποτελεί ένα μικρό υπόλειμμα πατριαρχικών αντιλήψεων, που έχει γίνει δεκτό σε μια πατριαρχική κοινωνία, γιατί εξυπηρετεί πρακτικά συμφέροντα, αλλά δεν μειώνει καθόλου τη θέση του άνδρα ως συζύγου και ως πατέρα, ο οποίος θεωρείται και χαρακτηρίζεται στα κτήριά ως «αφέντης της οικογένειας».

Συμπερασματικά, ορισμένες θέσεις της Κυρίας Κοτσώνη δημιουργούν την εντύπωση ότι η έγγαμη γυναίκα είχε κατά το παρελθόν και εξακολουθεί να έχει την αποφασιστική γνώμη σ' όλα τα θέματα της οικογενειακής ζωής. Η άποψη όμως αυτή νομίζω ότι είναι μονομερής και υπερβολική. Βέβαια είναι ορθό ότι η έγγαμη γυναίκα ασκούσε και ασκεί πάντα μια σημαντική επιρροή στη ρύθμιση των θεμάτων του νοικοκυριού και των λοιπών ζητημάτων της οικογενειακής ζωής.

Τα σπουδαιότερα όμως οικογενειακά προβλήματα γενικότερης σημασίας, π.χ. τα θέματα των επαγγελματικών σπουδών των παιδιών, της μεταναστεύσεώς τους σε μακρινές χώρες, το ζήτημα του γάμου τους κ.λπ. ρυθμίζονται όχι βάσει της κυριαρχούσας γνώμης της γυναίκας, αλλά μετά από κοινή απόφαση των συζύ-

26. En Jacoby, Die Fragmente der Griechischen Historiker, II A (1926) σ. 385, Fragm. 103 K.

γων, στην οποία καταλήγουν συνήθως, αφού ακούσουν και τις απόψεις των στενών συγγενών τους και λάβουν υπ' όψη και τις επικρατούσες στα νησιά ηθικές και κοινωνικές αντιλήψεις²⁷.

15. Προτού τελειώσω τη μελέτη αυτή θα θίξω με λίγες λέξεις ένα πολύ γενικό και σημαντικό πρόβλημα, το οποίο αφορά όχι μόνο τη Δωδεκάνησο, αλλά και ολόκληρη την Ελλάδα. Το πρόβλημα αυτό έχει γεννηθεί από τις γενικές εξελίξεις της εθνικής μας οικονομίας, και ιδιαίτερα από το φαινόμενο της αστυφιλίας, της εγκαταλείψεως δηλαδή των χωριών και της εγκαταστάσεως των κατοίκων τους στις μεγάλες ή μικρές πόλεις της χώρας μας και του εξωτερικού.

Βέβαια είναι γενικά γνωστό ότι οι διατάξεις του Αστικού μας Κώδικα έχουν καταργήσει το έθιμο των πρωτοτοκίων και τα λοιπά κληρονομικά έθιμα που ίσχυαν στα Δωδεκάνησα, και καθιέρωσαν την ισότητα των κληρονομικών δικαιωμάτων των τέκνων και των λοιπών κατιόντων, ισότητα που στηρίζεται στο βαθμό της συγγένειας κάθε κληρονόμου. Είναι επίσης γνωστό ότι οι εν λόγω διατάξεις αναγνωρίζουν αμοιβαίο κληρονομικό δικαίωμα μεταξύ των συζύγων. Βέβαια οι διατάξεις αυτές του Αστικού μας Κώδικα είναι πολλές και σύμφωνες με τις αρχές της δικαιοσύνης. Κατά την εφαρμογή τους όμως στην πρακτική ζωή έχουν εμφανισθεί πολλά νέα και δυσχερή προβλήματα, λόγω του αναφερόμενου φαινομένου της αστυφιλίας, που συνετέλεσε στην εγκαταλείψη των χωριών από πολλές χιλιάδες ή μάλλον μυριάδες κατοίκων τους. Άμεστη δε συνέπεια του φαινομένου αυτού είναι ότι μεγάλες γεωργικές εκτάσεις της χώρας μας μένουν ακαλλιέργητες και χέρσες και κινδυνεύουν να μεταβληθούν σε άγονα σεληνιακά τοπία.

Το πρόβλημα αυτό έχει βέβαια γενικότερη εθνική, κοινωνική και νομική σημασία, η δε λύση του προσκρούει σε μεγάλες δυσχέρειες. Ειδικότερα, από τη μια μεριά, υπάρχουν τα άτομα που εγκατέλειψαν τα χωριά και τους αγρούς τους, αλλά δεν επιθυμούν να χάσουν την ιδιοκτησία τους χωρίς αποζημίωση. Από την άλλη πλευρά, βρίσκονται τα άτομα που έχουν μείνει στο χωριό και έχουν διάθεση να αποκτήσουν την ιδιοκτησία των εγκαταλελειμμένων κτημάτων, υπό την προϋπόθεση όμως ότι θα λάβουν οικονομική ενίσχυση από το Κράτος για να εξαγοράσουν τα κτήματα αυτά. Και από την τρίτη πλευρά, είναι το Κράτος, οι

27. Σε παρόμοια κατά βάση συμπεράσματα καταλήγει και η Κα Κοτσώνη, τονίζοντας ότι σε περιοχές, όπως τα νησιά του Αιγαίου που έχουν πολύ ευρείες ιστορικές βάσεις και εξελίξεις (historical Background), είναι απαραίτητος ο συνδυασμός της ιστορικής με την εθνογραφική έρευνα (βλ. την παρατεθείσα στη σημ. 25 μελέτη της Κας Κοτσώνη, ό.π. σ. 74).

Τράπεζες και οι λοιποί οργανισμοί, οι οποίοι δεν δέχονται να αναλάβουν το τεράστιο βάρος της διαθέσεως των κεφαλαίων που απαιτούνται για την αποζημίωση των ιδιοκτητών των αγρών και των λοιπών κτημάτων, που βρίσκονται ουσιαστικώς σε κατάσταση εγκαταλείψεως. Η συνολική λύση του προβλήματος αυτού είναι πολύ δυσχερής, και για το λόγο αυτό η ρύθμισή του έχει αφεθεί στις ιδιαίτερες συμφωνίες, που ελπίζεται ότι θα συναφθούν μεταξύ των ενδιαφερόμενων ατόμων ή ομάδων.

16. Αφήνοντας κατά μέρος το μεγάλο αυτό και δυσεπίλυτο πρόβλημα, και αφού αφιερώσω λίγες λέξεις ευγνωμοσύνης στους αείμνηστους διδασκάλους μου των σχολείων της Καρπάθου και της Κάσου, όπου εφοίτησα τις πρώτες τέσσαρες τάξεις της στοιχειώδους εκπαίδευσής, θεωρώ επιβεβλημένο καθήκον να εκφράσω γενικότερα τα βαθειά αισθήματά μου εκτιμήσεως και σεβασμού στον αφανή διδάσκαλο και στο σεμνό θρησκευτικό λειτουργό, οι οποίοι κατά τη διάρκεια της μακράς δουλείας της Δωδεκανήσου, και ιδιαίτερα κατά τα χρόνια της φασιστικής ιταλικής κατοχής, κατόρθωσαν με μεγάλους κόλπους και θυσίες να συντηρήσουν ακμαίο το εθνικό φρόνημα των Δωδεκανησίων, την πίστη τους στον Ελληνισμό και στο αθάνατο ελληνικό πνεύμα.

Χάρη στο αθόρυβο αυτό έργο των αφανών αυτών πνευματικών ηγετών, οι κάτοικοι της Δωδεκανήσου διατήρησαν ανέπαφη την εθνική και θρησκευτική τους συνείδηση, οι δε Δωδεκανήσιοι που ζούσαν στην ελεύθερη Ελλάδα και στο εξωτερικό έλαβαν ενεργό μέρος, προσφέροντας τη ζωή και τις υπηρεσίες τους, σ' όλους τους εθνικούς αγώνες για την απελευθέρωση των υπόδουλων αδελφών μας από τον ξένο κατακτητή. Χάρη στους αγώνες αυτούς απολαμβάνουμε σήμερα την ελευθερία των νησιών μας, και απενίζουμε με αισιοδοξία το μέλλον και την αποστολή του Έθνους μας.